

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De Geest tegen het Leven

een wilsverklaring

Eijsbouts, T.

Publication date

2017

Document Version

Final published version

Published in

Homo Duplex

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Eijsbouts, T. (2017). De Geest tegen het Leven: een wilsverklaring. In B. van Beers, & I. van Domselaar (Eds.), *Homo Duplex: de mens in recht, filosofie en sociologie : liber amicorum voor Dorien Pessers* (pp. 355-376). Boom Juridisch.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Homo duplex

De dualiteit van de mens in recht, filosofie en sociologie

Liber amicorum voor Dorien Pessers

Onder redactie van
Britta van Beers
Iris van Domselaar

Boom juridisch
Den Haag
2017

Omslag: Harrie Gerritz, *Donkere Burcht* (2000), detail, acryl op linnen

© 2017 Britta van Beers & Iris van Domselaar / Boom juridisch

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6290-408-8

www.boomjuridisch.nl

25 De Geest tegen het Leven

Een wilsverklaring

Tom Eijsbouts

DE Geest – het lidwoord

De verschijning in de taal van het bepaalde lidwoord, *de/het* en het onbepaalde lidwoord *een* hoort tot de grote momenten van het menselijke denken. Die verschijning vond plaats in het Grieks. Eerder had je wel het aanwijzend voornaamwoord *die* of *dat* en het telwoord *één*, maar moest je met de vinger naar iets kunnen wijzen en het tot *dit*, *dat* of *één* ding benoemen. Maar met de zwakkere, niet aanwijzende vorm van het lidwoord konden die Grieken ineens allerlei abstracties benoemen en een concreetheid toekennen, een afgeronde zelfstandige éénheid, waar je nooit naar zou kunnen wijzen en die niet zo gemakkelijk in het bereik van de woorden en van het denken lagen. Ineens kon je zeggen, en denken: *het ene, het zijnde, de god, de geest, de wil!*¹

Wat was de filosofie – en wat het handelen! – geweest zonder de mogelijkheid om vrijelijk te spreken en te denken over *het bestaan, het zijn, het wezen, de geest*, woorden waarvan niemand zeker weet of ze wel een grond in de werkelijkheid hebben, laat staan in de afgeronde en zelfstandige vorm die ze met hun lidwoord pretenderen. Om nog maar niet te spreken van concrete *negativa*, zoals *het onbewuste*.

De Romeinen gunden het denken een minder vrije vlucht dan de Grieken en hadden het lidwoord niet. Dat maakte hun het abstraheren natuurlijk niet onmogelijk, hoogstens wat moeilijker. In onze tijd manifesteren vooral de Fransen een grote liefde voor het lidwoord (en voor de abstractie). De Britten hebben het lidwoord wel, maar vertrouwen het veel minder om werkelijkheden te benoemen of te pretenderen. Wat voor de Fransen *l'Europe* heet, is voor de Britten *Europe*. Wij Nederlanders zitten ertussenin. Europa is bij ons zonder lidwoord, als bij de Britten. Maar net als de Fransen spreken wij graag over *de* werkelijkheid, een term die de Britten niet zomaar bij de hand hebben. Duitsers hebben het wel over *Europa*, dus zonder lidwoord, maar gebruiken het lidwoord wel heel graag voor hun denken: *das Dasein, der Geist*. Terwijl de Engelsen spreken over *politics*, denken de Duitsers aan *Die Politik*. De Fransen hebben

¹ Held, Klaus, *Treffpunkt Plato*, Baarn, 1992, p. 80-82, 97. (Uit Duits *Treffpunkt Platon*, Stuttgart, 1990).

zelfs de woorden *la politique* en *le politique*. *Le politique*, ‘het politieke’, is het van alle plaatselijke en tijdelijke concreetheden losgemaakte verschijnsel. Je hebt zo ook ‘la pensée’ en daarnaast, pregnant abstract: ‘le penser’. Maar hebben wij niet ook: ‘het denken’?²

Het hangt niet geheel van nationaliteiten en culturen af. Er zou ook een ruwe verdeling te maken zijn tussen die *mensen* die zich aangetrokken voelen tot het denken en spreken in abstracties en anderzijds hen die tegenover zulk denken in gemakkelijke abstracte eenheden een overwegende argwaan koesteren.

EN het Leven – het voegwoord

Een ander klein maar groot woord is het voegwoordje *en*. Waar, hoe of wanneer het is verschenen weet ik niet. Maar zijn betekenis rijst monumentaal op als je erover nadenkt. In zeker opzicht is zijn functie complementair aan die van het lidwoord. Want terwijl dat lidwoord allerlei dingen die niet noodzakelijkerwijs bestaan toch een soort afgeronde en ondoordringbare eenheid lijkt te bieden, relateert het koppelwoord *en* zulke eenheden weer. *Het recht*, ons vak, is een zekere eenheid gevat in een abstractie. Niemand kan het sluitend definiëren, zei Kant al terecht. Maar zet er een andere ondefinieerbare abstractie naast door middel van het voegwoord *en*, bijvoorbeeld *het toeval*, en beide begrippen samen gaan op zoek naar concrete verschijnselen waarin ze elkaar ontmoeten. Ze worden als de twee zoeklichten van een luchtafweergeschut die samen een vliegtuig kunnen vangen.³ Het Zijn is een preoccupatie van filosofen sinds de Grieken het lidwoord uitvonden en zo zelfs een werkwoord konden verzelfstandigen. Maar Sartre schreef *L’être et le néant* en gaf het grote eenzame Zijn een partner. Het woordje *en* maakt van twee contrasterende begrippen, hoe groot en oneindig ook, een soort tang, waarmee je de werkelijkheid kunt demonteren en er iets van begrijpen, d.w.z. aspecten ervan aan het licht brengen om te bespreken.

² Voor de liefhebber: de Fransman spreekt ook graag van *le réel*. Als je het Engelse *reality* (zonder lidwoord) letterlijk in het Frans zou vertalen, dan wordt het ‘*de la réalité*’. In de beroemde VN-resolutie 242 van 1967 moet Israël zich terugtrekken *des territoires occupés*, dus uit de, alle, bezette gebieden. In de Engelstalige versie: *from territories occupied*... Daarin is het onzeker of alle gebieden zijn bedoeld. De ambivalentie tussen de twee talen is uitdrukkelijk benut in de onderhandelingen, is in de tekst neergelegd en nu in de werkelijkheid aan het belanden.

Overigens moet men de lidwoordelijke geneigdheden van talen op zichzelf niet te zwaar nemen. In het Engels kun je spreken van *The Birth of the Modern*, zoals een boek van Paul Johnson is getiteld. Ik denk wel dat dit gebruik, overgenomen uit het Duitse *Die Moderne*, in het Engels door zijn ongebruikelijkheid wat pregnanter en pedanter zal klinken.

³ Eijsbouts 1989. Het beeld van de zoeklichten is daarin overigens niet gebruikt.

Laat ik volgens dit recept twee woordencombinaties op hun mogelijkheden en beperkingen onderzoeken om kwesties van zelfbeschikking te onderzoeken, van de zelfgekozen dood, het voltooide leven, enzovoorts, die de belangstelling van jubilaris Dorien Pessers hebben.

De eerste combinatie is *De geest & het lichaam*, een vertrouwd gereedschap van het westerse denken. Dorien maakt er stevig gebruik van in haar preadvies *Menselijke waardigheid en het persoonsbegrip in het recht*, over het vraagstuk van de zogenaamde zelfbeschikking van mensen. ‘Onder invloed van de ontwikkelingen in de medische bio-technologie’, zo schrijft Dorien, ‘wordt zelfbeschikking ten aanzien van het eigen lichaam met kracht opgeëist als een recht dat aan de mondige en geëmancipeerde burger van de 21e eeuw behoort toe te komen.’⁴ De zelfbeschikking over het eigen lichaam wordt vaak opgeëist in moreel geladen zaken als prostitutie, geslachtsverandering, orgaandonatie en zelfs in de omgang met embryo’s en foetussen. In deze discussie maakt Dorien er bezwaar tegen dat al te grote vrijheden worden genomen met de lichamelijke en articuleert haar bezwaren met behulp van de beroemde tweeslag tussen lichaam en geest. Eenvoudig gezegd: men mag zijn geest niet over zijn lichaam (laten) beschikken als over een object. Dat is in strijd met de ethische eenheid tussen die geest en het lichaam, welke aan de basis ligt van ons mensbegrip, van de persoon. Het beschikken over eigen lichaam en zijn onderdelen kan ook tot een fixatie op het eigen ‘zelf’ leiden, en ‘het intersubjectieve karakter van het persoonsbegrip ondermijnen’.⁵

Maar wat met de zwaarste vorm van zelfbeschikking, wat met euthanasie, zelfdoding, zelfgekozen sterven? Daarvoor is Doriens koppel van Geest & Lichaam niet erg geschikt en waarschijnlijk daarom pakt zij dit onderwerp in haar preadvies niet aan. In zulke gevallen beschikt de geest niet over het lichaam, maar over het eigen *leven*.

Voor mij is dit koppel van Geest & Lichaam, hoe vertrouwd ook, zwaar overschat in zijn bruikbaarheid bij dit soort kwesties. In dit stuk wil ik daarom een andere notenkraker voorstellen, die van het koppel Geest & *Leven*. Dit koppel is zo sterk dat je met behulp ervan de kwestie van het eigenmachtig sterven niet alleen een bespreking kunt geven, maar er zelfs een eigen *wilsverklaring* mee kunt motiveren. Die eigen (mijn) verklaring is het oogmerk van dit stuk.

⁴ Pessers 2005, p. 8.

⁵ Pessers 2005, p. 55.

Het Plan

Met de thematisering van deze tweeslagen, *geest & lichaam* respectievelijk *geest & leven*, is de structuur van mijn betoog gegeven. Het is de retorische vorm waarin elke Franse rechtenstudent wordt gedruild te schrijven, te luisteren en te denken en die heet: *Le plan*. Die figuur komt hier erg van pas. Le Plan heeft een geweldig didactische en retorisch vermogen. In dat *plan* is de functie van de tweeslag en dus van het voegwoordje *en* tot grote verfijning opgevoerd.

Een stuk volgens het *plan* geschreven, verschijnt in twee grote delen waarvan elk weer wordt onderverdeeld in twee onder-delen, *sous-parties*, enzovoorts: deel A heeft onder-delen A.a en A.b; deel B heeft B.a, B.b. Op het eerste gezicht saai en plichtmatig, is zo'n *plan* bij nader inzien en vooral bij nadere oefening een voor ieder toegankelijk denkspel met onuitputtelijke mogelijkheden. Een beetje zoals het schaken, dat zich ook op een saai veld afspeelt.

De Franse student leert denken, schrijven en zelfs luisteren volgens zulk *plan*. Het direct opvallende voordeel is dat de docent geen bord, laat staan powerpoint, nodig heeft. Eenmaal de opzet van het verhaal gegeven, aan het begin van het college, kan elke student de stappen volgen en zelfs de draad weer snel terugvinden na een onvermijdelijke geestelijke absentie. De titels en subtitels bestaan uit contrasterende termen. Het vinden van sprekende contrasten om elk voorkomend onderwerp mee uit te splitsen is onder Franse docenten een favoriet gezelschapsspel, waarmee ze tijdens feestjes hun cartesiaanse (naar Descartes) geesten slijpen. Vraag, bij zo'n gelegenheid: 'Wie heeft het *plan* voor de kwestie van kindermisbruik door priesters?' Mogelijk antwoord (uit velen): A. Misbruik van het lichaam; B. Misbruik van de ziel. Nog meer dan bij het schaken is deze eerste zet bepalend voor het eropvolgende spel.

De aloude cartesiaanse tweeslag tussen geest en lichaam ligt voor mij natuurlijk voor het oprapen: het wordt mijn deel A. Deel B. wordt dan de tweeslag tussen geest en leven.

A. DE GEEST & HET LICHAAM

Mede dankzij de vanzelfsprekendheid van ons lidwoord hebben de woorden *de geest* en *het lichaam* een grote vlucht genomen. Wat *de geest* is weet niemand precies te zeggen, maar we spreken er toch met gemak over en, belangrijker, niet zonder belang voor het begrip. De christen en de theoloog spreken over de Heilige Geest, de cultuurpriester over de letter en de geest, de journalist over de tijdgeest. Zelfs broodnuchtere juristen kunnen zinnig spreken over *de geest* van

een verdrag,⁶ of over *l'esprit des lois* (Montesquieu). Let op het lidwoord, dat onmiskenbaar bijdraagt aan de betekenis. En vaak is kennelijk een *bepaalde* geest te onderkennen, behorend bij iets concreets. Laten we voor het moment weerstaan aan de verleiding om die geest te gaan omschrijven, of zelfs te definiëren.

Het *lichaam* aan de andere kant is van zichzelf concreter, maar toch leent het zich weer heel goed tot abstractie met behulp van het lidwoord, zoals in *le corps politique* of zelfs in zijn Engelse vertaling: *the body politic*.

Voeg nu deze twee abstracties van lichaam en van geest eens bijeen middels het voegwoordje *en*, tot het koppel *De Geest & Het Lichaam*. Wat gebeurt er? Om te beginnen gaan de twee elkaar afstoten: het lichaam is dat wat geen geest heeft, en de geest is dat wat geen lichaam heeft, zo zei Descartes al. Na het beroemde *je pense donc je suis*: ik denk dus ik ben, vervolgde hij '... en sorte que ce moi, c'est-à-dire l'âme par laquelle je suis ce que je suis, est entièrement distincte du corps, et même qu'elle est plus aisée à connaître que lui, et qu'encore qu'il ne fût point, elle ne laisserait pas d'être tout ce qu'elle est.'⁷ Ofwel, in hoofdzaak: '... zodanig dat dit *ik*, dat wil zeggen de geest waardoor ik ben wat ik ben, volledig onderscheiden is van het lichaam...'

Merk op: Descartes heeft het over de geest onder de term van *l'âme*, een woord dat bij ons eerder correspondeert met de 'ziel' en dan meer de sfeer van gevoel, gemoed betreft dan met het menselijke denken. Het is daarom alleen al te vermijden om al verwante deze termen als ziel, psyche, geest, spirit, en al hun varianten in de verschillende talen onderling te gaan definiëren. Je moet ze bij elkaar nemen onder het ruime moederbegrip *de geest*, en alleen naargelang van de context te gaan preciseren. De definitie heeft geen zelfstandige meerwaarde boven het ruime begrip geest. Het ruime begrip *geest* komt in het vervolg van dit stuk gaandeweg uit de verf.

Descartes is niet de uitvinder van de tweeslag geest-lichaam. De onderscheiding dateert al van Plato en daarna het Romeinse recht. Maar hij heeft dit onderscheid een soort existentiële lading bezorgd, met wereldbeeld en zelfs wereldprobleem. Allerlei mensen zien tegenwoordig de hele westerse beschaving gekarakteriseerd door zijn *body-mind problem*! Maar dit probleem trekt te veel aandacht en dreigt de tweeslag van geest & lichaam te monopoliseren, zijn veel grotere analytisch en moreel bereik aan het oog te onttrekken. Vooral de grote figuur van de *persoon*, kernfiguur van de westerse

⁶ Hof van Justitie EU zaak ... *Van Gend & Loos v. Nederlandse belasting-administratie*. *Jurisprudentie HvJ 1963*, p. 3 e.v. De aard van het EEG-verdrag moet worden gevonden in 'de geest, de structuur en de bewoordingen van het Verdrag'. Een uitleg van deze drieslag: Zie Eijsbouts 2001.

⁷ René Descartes, *Discours de la Méthode*, vierde deel. Éd. Cluny, Parijs, 1937, p. 112. Op internet direct te vinden.

beschaving, kan men heel goed mee uitleggen, zoals Dorien ook doet in haar preadvies.⁸

Het koppel van geest en lichaam heeft ook zijn morele aandriften. In haar preadvies geeft Dorien daarvan mooie illustraties. Je ziet daar hoe sommigen de tweeslag in zijn geheel willen bestrijden door de *eenheid* van lichaam en geest te postuleren. Anderen signaleren een zekere bazigheid van de geest over het lichaam en willen daar iets aan doen, ten voordele van het lichaam. Ons, lezer, bieden deze twee verschillende morele toepassingen van de tweeslag Geest & Lichaam een mooie verdere onderverdeling in delen A.a: de *eenheid* van geest en lichaam respectievelijk A.b: *eerherstel* voor het lichaam.

A.a De eenheid van geest en lichaam

De felste reactie op de evident kunstmatige scheiding tussen lichaam en geest van Descartes en navolgers is die van allerlei denkers en moralisten die benadrukken dat de geest en het lichaam juist een ‘ware’ eenheid (moeten) vormen. Dorien schrijft: ‘Eenheid van geest en lichaam werd het criterium voor een “waar” mens. Als zodanig werd de “ware mens” tegenover het Romeinsrechtelijke begrip “persona” gesteld, dat als een onwaar mens, een imaginaire of fictieve persoon werd betiteld.’⁹

Nu was die ‘persona’ van de Romeinen toch wel een eenheid, met name een die zich in de ‘handeling’ manifesteerde, een *handelingseenheid*. Dat is de persoon bij ons nog steeds, zoals juristen het best weten. De rechtspersoon, een juridisch species van de persoon, is als eenheid geheel op de (rechts)handeling ingesteld.¹⁰

Wel een eenheid dus, die westerse persoon, maar niet de *ware* eenheid, waar het de eenheidskampioenen om te doen is, de hervonden eenheid van geest en lichaam. Want de eenheid van de persoon is kunstmatig. Om de eenheidsgedachte van geest en lichaam, en de vader van deze gedachte, de *eenheidswens*, beter te begrijpen, moeten we daar dus weer twee versies van onderscheiden, zeer verschillend van elkaar: a) de *historische* eenheid van de persoon en b) de *ware* eenheid van geest en lichaam.

⁸ Pessers 2005, p. 15 e.v.

⁹ Pessers 2005, p. 24.

¹⁰ Wat betreft de persoon als kernfiguur van de westerse beschaving: Henri de la Bastide, *Les quatre voyages au coeur des civilisations*, Monaco, 1985. Hij verdeelt de wereld in vijf grote cultuursferen. De eerste vier zijn die van het *Woord*, de islam; het *Gebaar*: boeddhisme en hindoeïsme; die van het *Teken*: Verre Oosten; het *Ritme*: Afrika. De vijfde cultuursfeer is die van de *Persoon*: Europa. Daarover: Eijsbouts 1993, p. 37-48.

De historische eenheid (A.a.a)

Het Romeinsrechtelijke persona-begrip, dat wij nog steeds benutten als een van de grondslagen onder de westerse beschaving, is inderdaad kunstmatig, maar juist daardoor opmerkelijk genoeg ook reëel en historisch. Die eenheid is eenvoudig in de handelingspraktijk noodzakelijk en wordt daardoor ook opgeroepen. Zonder handeling is ze er niet. Als ik op dit moment, tegen mijn lichamelijke neiging in om koffie te drinken, doorga met schrijven aan dit stuk, is dat een kwestie van tijdelijke eenheid van geest en lichaam onder de drang van de deadline van Doriens bundel. Geef ik zo dadelijk toe aan mijn lichamelijke behoefte om van het schitterende weer te genieten en naar buiten te gaan, dan is het vlees weer wat sterker, daarbij geholpen door de smoes van de tevredenheid over de getoonde zelfbeheersing. Maar telkens, of nu meer naar den geeste of meer naar den vleze genomen, is het besluit afkomstig van mijn persoon als eenheid, en die kan erop aangesproken worden: ‘Komt dat stuk nog, Tom?’

Dit is evident geen ‘ware eenheid’, want de handelingseenheid wordt telkens voor de gelegenheid bij elkaar geknutseld of gedwongen. In de loop van iemands bestaan wordt die eenheid voor ieder meer eigen, op basis van individuele wederwaardigheden en vooral de handelingen – successen zowel als fouten. Daarbij inbegrepen de ontmoetingen en relaties met anderen die we zijn aangegaan, maar ook hun daden jegens ons. We noemen deze eenheid het best *historisch*, zich voltrekkend in de tijd. Ze kan ook mislukken, natuurlijk.

Terzijde, aangaande de geest: de onderlinge en gezamenlijke werkzaamheid van mijn lichaam en geest die hier wordt opgemerkt komt kennelijk niet van mij alleen, maar ook van bijvoorbeeld redacteurs van deze bundel, die hun morele, esthetische en affectieve appèl via de tijdsdrang op mij laten inwerken.

De ‘ware’, ideële en niet-historische eenheid van lichaam en geest (A.a.b)

De ‘ware’, niet-historische of ideële eenheid van lichaam en geest moet ik verder opsplitsen in twee zeer verschillende varianten, respectievelijk materialistische en spiritualistische *monismen*, van het Griekse *monos*: één. Monisme omdat het gaat om eenheid als *idee* (elk isme is vooral een idee).

Het materialistische monisme stelt dat de geest, in de vorm van de (lichamelijke) hersens, slechts danst naar het pijpen van het lichaam, en dat elke zelfstandigheid van geest ten opzichte van lichaam, en dus ook de persoon, een illusie is.

We hoeven hier niet lang bij stil te staan. Dit is goedkope, hoezeer ook charmante onzin. Bij ons wordt hij vooral verkocht door de

hersenswetenschappers Dick Swaab en Victor Lamme.¹¹ Helder over dit materialisme, zijn geschiedenis en zijn simplificaties is onder meer de Amsterdamse filosoof Jacques Bos in zijn recente boek *Het ongrijpbare zelf*.¹²

Waarom goedkoop? Omdat zulk monisme, als elke aanmatigende reductie van de werkelijkheid tot één enkele bron van begrip, op zichtbare onzin uitdraait. De gewone mens ziet en voelt dat meteen zodra hij beseft hoe met de geest ook het bewustzijn, de vrijheid, de verantwoordelijkheid en andere mooie dingen (waarover later) tot slechts illusie worden gedegradeerd.

Nu heeft de theoretisch ingestelde mens heeft met dit eenvoudige besef veel meer moeite dan degeen die vertrouwt op zijn gezonde verstand. Dat komt niet alleen doordat deze theoretische mens houdt van sluitende gedachtenbouwsels en dus erg bevattelijk is voor de verleiding van de uiteindelijke eenheid van alles met alles onder de wetten van de materie. Maar ook doordat deze materialistische eenheidsfictie zo geweldig succesvol is als werkhypothese voor de ‘exacte’ wetenschappen. Duizenden interessante en nuttige verbanden en verschijnselen worden boven water gehaald, waaraan onze samenleving haar technologische geaardheid en haar welvaart ontleent. Sleutel voor al dit werk is het identiteitsteken =, dat twee kanten van een verschijnsel met elkaar identificeert.

Dat we deze ‘exacte’ wetenschappers een soort priesterschap over de werkelijkheid toedichten hoort daarbij. Het is niet erg; een symbolische maar effectieve troostprijs voor de horden van nerds die zich zoveel van het gewone leven en nog erger van de gewone geest ontzeggen om ons met hun vruchtbare en kostelijk uitgewerkte simplificaties te verrijken. Betrekkelijk onschuldig en banaal maar zeer productief, dit technologische monisme.¹³

¹¹ Lamme 2010; Swaab 2010.

¹² Bos 2013, p. 166 e.v. Bos geeft een uitstekend overzicht van de problematiek en haar ontwikkeling door de tijd. Voor hem, net als voor mij, is de gezochte eenheid van het individu *historisch*, zij vormt zich in de tijd. Maar terwijl hij die eenheid ziet ‘gevormd door de manier waarop we erover denken en spreken’, en ‘als een narratieve constructie’, (p. 226) zie ik haar, als gezegd, vooral gevormd in de feitelijke sfeer van het handelen. Denken en spreken, verhaal en ‘narrativiteit’ zijn van die feiten vooral afgeleiden. Ook vind ik ‘het zelf’ als term minder geschikt. Dit ‘zelf’ lijkt een enkele harde kern te zijn, maar daarin verstopt zit toch weer een gespletenheid of dubbelheid. *Zelf* is immers reflexief, dus inherent tweevoudig. In *ikzelf* verwijs ik van buitenaf naar *mij*. De *persoon*, met zijn erkende tweevuldigheid is mij als term, als begrip en als figuur daarom liever.

¹³ Sleutelwoorden voor elk *aanmatigend* monisme: *niets meer dan*. De mens is *niet meer dan* zijn driften, de geest *niet meer dan* de hersens, enz. Aanmatigend monisme van wetenschap en technologie heeft weer zijn eigen ideologische tegenstanders gekweekt, veel gevaarlijker, die geloven dat de wetenschap, technologie en technocratie niet alleen grote dommekrachten zijn, maar *kwaadaardige* mens- en democratiebedreigende krachten. Die ideologie is een recept voor veel verleidelijke maar foute maatschappijkritiek.

Geheel anders dan het *materialistische* is het *spiritualistische* monisme. Dit beschouwt de gespletenheid van lichaam en geest als reëel, maar als een bron van lijden en ellende. Het vindt dat we in het belang van ons eigen welzijn moeten zorgen deze twee weer zo goed mogelijk met elkaar te verbinden. We moeten daartoe ook de toekomst en het verleden laten rusten, in het hier-en-nu leven, aan yoga en meditatie doen.

Even onhistorisch dus als de eerste vorm van monisme, maar ook met ontegenzeggelijk praktisch nut in onze gestreste wereld. In extreme vorm aangehangen kan het leiden tot egocentrisme, passiviteit en zelfingenomenheid. Want de combinatie van geest en lichaam die hier ideëel wordt nagestreefd is die van één geest in één lichaam: het mijne. De wereld kan mij dan al gemakkelijk gestolen worden.

Dit ingebouwd egoïsme van de oosterse levenswijsheden wordt wel verdedigd met het argument dat ik pas iets voor de wereld kan betekenen als ik in evenwicht verkeer tussen lichaam en geest. Maar dat is een doorzichtige rationalisatie. Natuurlijk, onevenwichtige en labiele figuren hebben we liever niet te veel, zeker niet als ze bomgordels gaan dragen. Maar het andere uiterste? Wat heeft de doorgemediteerde evenwichtige mens de westerse wereld gebracht? Een luxe verschijnsel dus, dit smachten naar corpo-spirituele eenheid.

A.b Eerherstel en plezier voor het lichaam

Een heel andere reactie op de cartesiaanse gespletenheid van lichaam en geest, ook te vinden in Doriens preadvies, is die om de daarin sluimerende onderschikking van het lichaam aan de geest te gaan bestrijden. Tegenover de (saaie) overrationalisering, technocratisering en instrumentalisering van het lichaam gaat men dan juist de *autonomie* van het lichaam verdedigen, zijn gevoeligheid, zijn pret, zijn aantrekkelijkheid. Dit gebeurt in denken en in praktijk, maar ook in de kunsten op talloze manieren. Mensen die even genoeg hebben van hun eigen en elkaars brave cerebraliteit en hun kantoorbestaan, gaan ‘de beest uithangen’ om het evenwicht te herstellen. Doriën, als intellectueel en een beetje theoloog, eist nieuw respect niet voor haar eigen lichaam, maar voor het lichaam in het algemeen middels de door haarzelf eerder opgepoetste mooie oude motieven van de gift en de wederkerigheid. Het lichaam is een gave en de gave blijft altijd ook een beetje van de gever – wie dat dan ook moge zijn: ouders of anders scheppers. Dus: rustig aan met die gift, die ‘beschikking over het eigen lichaam’.¹⁴

Terwijl ik dit stuk schrijf, op 23 augustus 2016, plaatst filosofe en publiciste Marjoleine de Vos een leuke column in *NRC Handelsblad* onder de

¹⁴ Pessers 2005, p. 49 en 50. De naam Doriën krijgt in haar werk een extra betekenis.

sprekende kop: 'Via het lichaam wordt heel veel uitgevochten'. Dit naar aanleiding van de zomerse strijd over lichaamsbedekkende *boerkinis* op de Franse stranden.

Ook meer ethisch fundamentele kwesties worden over de band van het lichaam uitgevochten, zoals die van abortus. Dorien schrijft:

'Lichamelijke zelfbeschikking met behulp van medische technieken maakt het mogelijk om niet alleen lichaamsdelen, maar ook een foetus of een embryo tot object te maken. Daarmee wordt het eerste gebod van de menselijke waardigheid – het onderscheid tussen persoon en zaak – geschonden.'¹⁵ Dit betreft ook de kwestie van orgaandonatie en -transplantatie. Maar is in deze zaken de term *Schending van het eerste gebod van de menselijke waardigheid* niet een heel zware en categorische aanklacht tegen de biotechnologie en de orgaan-technologie? Gelukkig laat schrijfster daarop volgen: 'Het in dit preadvies ondernomen onderzoek levert geen directe antwoorden op deze vragen, maar wel enige richtlijnen op.'

Uit dit alles blijkt: de cartesiaanse splitsing van geest en lichaam heeft onomstotelijk ingang gevonden in veel van ons denken en samenleven. De splitsing is niet onzinnig, want de persoon die eraan ontspringt is een krachtige figuur. De reacties erop zijn ook niet onzinnig. Zomin de menselijke: om van tijd tot tijd de beest uit te hangen, als de intellectuele en kunstzinnige: om respect (en plezier) voor het lichaam terug te eisen. Wel moeten die reacties niet tot morele afschuw leiden, laat staan tot normatieve dwang.

Voor de moderne ethische problemen ontspringend aan biotechnologie, zoals die van omgang met foetussen, is de tegenstelling van lichaam en geest niet erg geschikt. Dat is snel te zien. Het gaat hier immers niet om onderschikking van het *eigen* lichaam maar van een *ander* lichaam, en vaak gaat het niet eens echt om *lichamen*, maar om klompjes cellen hooguit, zonder gevoeligheid, laat staan lichamelijke aantrekkingskracht. Ook de dilemma's van orgaandonatie worden via de term 'zelfbeschikking' niet goed gesteld.

Hieruit blijkt al dat we voor bespreking van de grotere ethische en morele vraagstukken een ander instrument, een ander tweespan van woorden nodig hebben, een waarin veel begripsmatige beperkingen van het (eigen) lichaam worden verlaten, althans door ruimere begripsgrenzen worden vervangen. Mijn voorstel is daarvoor het koppel van de geest en het *leven* te proberen. Zo zullen ook de grotere kwesties van zelfbeschikking binnen bereik komen, met name die rond euthanasie.

¹⁵ Pessers 2005, p. 56.

B. DE GEEST EN HET LEVEN

Het koppel van *Geest & Leven* is veel minder bekend en zeker minder dominant dan dat van *Geest & Lichaam*. Zeker in die termen zelf. Maar bruikbaar is het zeker. Dat blijkt direct zodra je het begrip *geest* beperkt tot dat van de *kunst*. Niemand zal eraan twifelen dat kunst in al haar verschijningsvormen hoort tot het domein van de geest. Tussen kunst en leven is er een voor de denker best behapbare en toch rijke relatie. Veel filosofen houden zich tegenwoordig bezig met de kunst *van het* leven. Erg pragmatische filosofie, maar niet zinloos.¹⁶

In het verband van deze uiteenzetting belangrijker dan het domein van de kunsten is het domein van de moraliteit. Ook die hoort zonder enige twijfel bij de geest in brede zin. Onder moraliteit versta ik de sfeer van het streven, begrijpen en beoordelen van het menselijke handelen in termen van vrijheid, verantwoordelijkheid, goed en kwaad, onmisbaar (zij het niet als enige!) voor de ontwikkeling van recht en van politiek.¹⁷

Als gezegd zijn *de geest* en *het leven* erg grote woorden, zeker in de bepaaldheid en de afzondering van het bepaalde lidwoord. Maar de krachtige band van het voegwoord ‘en’ heeft ook hier zijn wederzijds relativerende en verhelderende werking. Het koppel is heel anders van aard dan dat van het geest & lichaam. Tussen geest en leven is meteen al niet die primaire tegenstelling in aard, zoals tussen de onstoffelijke geest en het stoffelijke lichaam. Zowel geest als leven hoort immers tot de niet tastbaar stoffelijke wereld. Vervolgens is er tussen beide zelfs een directe verwantschap. Wat de geest ook wezen mag, hij is vitaal, net als het leven. Dit leent zich dadelijk voor verdere uitwerking.

Ook verschillen springen in het oog. Het leven is de grotere, de wijdere categorie. Waar geen leven is, daar ook geen geest. Maar dat kun je niet omdraaien. Er is heel veel leven zonder geest, zelfs menselijk leven. Deze dingen kun je zonder moeite stellen, zonder nog maar iets over leven en geest afzonderlijk te hebben gezegd. Daarbij putten we uit de grote fondsen aan impliciete betekenissen van deze begrippen afzonderlijk.¹⁸

¹⁶ Bijvoorbeeld Dohmen 2008 en andere boeken van dezelfde schrijver. Filosoof René Gude heeft bij de levenskunst ook de kunst van het sterven betrokken, mede op grond van zijn eigen lot. Hij stierf aan kanker op 13 maart 2015. Van hem: *Sterven is doodeenvoudig. Iedereen kan het*. Wim Brands in gesprek met René Gude. Leusden, 2014 (ISVW).

¹⁷ Mooij 2012. Mooij onderscheidt drie gebruikswijzen van het woord ‘moraal’, maar deze ‘hebben [...] allemaal betrekking op de normering van het leven en samenleven van bewuste, verantwoordelijke wezens: Hoe wil men dat deze wezens zich bij voorkeur gedragen? Hoe dient de samenleving eruit te zien voor zover dat in onze macht ligt? In wat voor omgeving [...] wil men bij voorkeur leven?’ (p. 20.)

¹⁸ De constatering is in het bereik van het gezonde verstand. Voor wetenschappelijke onderbouwing en illustratie: Thompson 2010.

Wat is het leven? Als gezegd: het leven is van de twee verreweg het grootst en het krachtigst. Het is een gigantisch, schitterend en vraatzuchtig bedrijf in de meest uiteenlopende vormen, die elk en samen in hun bestaan, in hun voortplanting en in hun ontwikkeling hevig gedreven worden door een beperkt aantal vormen van drang. Onder de krachtigste vormen van drang zijn die tot voeding, tot overleving, tot groei en voortplanting, tot macht, tot winst, tot godsdienst en verering, tot voorstelling (kunst), tot oordeel, verantwoordelijkheid en schuld (moraliteit); waarvan de laatste drie vrijwel exclusief menselijk zijn terwijl de andere worden gedeeld met dieren en planten.¹⁹

Al die vormen van het leven zijn deels fysiek, of tastbaar, deels niet tastbaar. Tastbaar zijn afzonderlijke levende wezens. Minder tastbaar zijn levende soorten, die al een sterke mate van abstractie hebben. Het minst stoffelijk tastbaar zijn de beroemde ‘levensvormen’ van Wittgenstein; geen wezens of soorten, maar menselijke groepspraktijken, zoals spelen. Als groepering van abstracties, maar ook als voorstelling van realiteiten, is dit begrip zeer reëel en krachtig. Ook de rechtszaak is een ‘levensvorm’. Maar leven als zodanig is onstoffelijk.

Dat leven is dus heel wat anders dan het lichaam, ook al is het daarmee sterk verwant. Het is veel groter, veel onbepaalder, veel krachtiger, veel uitdagender. Anders dan het lichaam kun je het grote verschijnsel van het leven op allerlei manieren concretiseren met behulp van het lidwoord. Het leven kan zijn: iemands leven. Een ongeluk kost tien levens. Maar het Leven (met hoofdletter) kan ook zijn: de totaliteit van het verschijnsel. Dat staat vrijwel los van het enkele lichaam. En tussen die twee uitersten is er een breed spectrum van betekenissen, elk op hun manier zinvol.

Wat is de *geest*? Die is nog moeilijker te vatten dan het leven. Er zijn allerlei begrippen en woorden, en zelfs pogingen tot onderscheid binnen het brede begrip. Geest, ziel, verstand, rede, zelfs het woord schim en meer verwante termen worden per tijd en per taal op eigen wijze gebruikt en onderscheiden. Dat is erg interessant. Maar in plaats van ons nu te verliezen in al die verschillen kan men, zoals boven opgemerkt de Geest (*Geist, esprit, mind/spirit, âme, ghost*, enz.) als containerbegrip gebruiken. Verschillen tussen corresponderende begrippen in verschillende talen verliezen dan hun probleem en worden een rijkdom van schakering in betekenissen telkens naar context, bedoeling, denksysteem. Op die manier wordt het lidwoord *de* in volle vermogen ingezet tot schepper van eenheid, al is het maar eenheid van denken.

¹⁹ Over de drang tot spel en voorstelling heb ik zelf geschreven in *Een kleine filosofie van de bal*, Amsterdam, 2006, met name deel II, ‘Kunst’.

In het verband van dit betoog is het goed om binnen dit containerbegrip Geest een ruwe tweedeling maken die in alle talen opgeld doet, namelijk tussen de individuele geest en de niet-individuele geest.

De individuele geest hoort bij een enkel persoon of een enkel lichaam, voorwerp of feit, zoals een wet, een boek, een muziekstuk, een bijeenkomst, een periode (tijdgeest). In een verdere ruwe tweedeling kan die individuele geest weer meer gezocht worden ofwel in de ziel, de bezieling, ofwel in het verstand, de temperende rede. De individuele ziel geeft de mysterieuze eenheid en continuïteit aan het levende lichaam tot aan zijn einde toe en verdwijnt daaruit plotseling bij het sterven. Begrijpelijk dat men die ziel een eigen bestaan en continuïteit is gaan toedichten, opstijgend uit het lichaam bij zijn sterven. Het is menselijke hoogmoed, het voor te stellen dat zo'n ziel alleen bij mensen zou bestaan zoals vaak wordt voorgesteld. Want bij dieren is die levenseenheid even mysterieus en haar verdwijnen bij de dood even plots. Waarschijnlijk komt het door de associatie (of verwarring) van de ziel met het tegenovergestelde wél menselijk individueel aspect van de geest: het bewustzijn, de rede.²⁰

In ieder geval is het onjuist om de geest in het algemeen te beperken tot die van mensen of zelfs menselijk leven. Hij is oneindig veel groter. Er is ook geest in het leven van dieren en planten. Maar ook in Wittgensteins levensvormen is er geest: in een gezelschap, een spel, een huis. De *genius loci* is een vorm van geest.

Dan is er de niet-individuele geest, die waarin individuele geesten met elkaar communiceren. In ruimere dan individuele zin is de geest niet gebonden aan een enkel lichaam. Hij 'waait hij waar hij wil', ongrijpbaar. Maar hoe ongrijpbaar ook, toch is hij vaak heel onmiskenbaar aanwezig en wordt zelfs opgetrommeld. Bijvoorbeeld in situaties van besluitvorming over hachelijke kwesties, bij examens, in wedstrijden, daar waart voelbaar een geest van sterke concentratie. Ook in de ontmoeting tussen lezer en boek, tussen kunstenaar en onderwerp, ja, altijd is er wel iets *tussens* aan die geest, zoals uitgedrukt in het Bijbelse adagium: waar er twee of drie in mijn naam tezamen zijn, daar ben ik in hun midden.²¹

Maar dan de Geest én het Leven. Zodra je ze naast elkaar zet en in hun relatie overdenkt, wordt meteen duidelijk dat de geest zijn bestaan dankt aan het leven. In de vorm van ziel dankt de geest zijn bestaan zelfs aan het individuele leven, sterker, het individuele lichaam. In het algemeen verschijnt de geest alleen daar waar er leven is, hij ontstaat daaruit en is ernaar geaard. De geest is dus ook

²⁰ Denk terug aan Descartes, die wat wij zouden noemen de menselijke rede benoemt met het woord *l'âme*, de ziel.

²¹ Matteus 18.

vitaal, speels, op voeding, voortbestaan en op voortplanting gericht, net als het leven.

Maar hoewel uit en mét het leven ontstaan, is die geest ook heel anders dan het leven. Sommige niet-individuele geestvarianten, zoals kunstvormen, zijn weliswaar verbijzonderingen van het leven in het algemeen: vitaal, op behoud en voortplanting gericht. De natuur is meesteres van de kunst (*artis magistra*) en is vaak zeer kunstig. Maar de menselijke kunst gaat veel verder dan die van de natuur. Nog verder verwijderd van het leven in het algemeen zijn geestelijke vormen als van ethiek en moraliteit, waaronder vrijheid, verantwoordelijkheid, schuld, recht, politiek. Die vind je alleen in het *menselijke* leven, zij het met heel zwakke afschaduwingen in de overige levende natuur.

Belangrijker, nee: *fundamenteel* is dat deze morele vormen zich er ook toe lenen om, in de vorm van gedachten, gesprek, geschrift, besluit en gezelschap, enzovoorts, *tegen* het leven te worden gericht.

Hiermee is de subplot van dit tweede deel van het *plan* gegeven. Twee onder-delen: De geest *uit* het leven (a); De geest *tegen* het leven (b).

B.a De Geest uit het Leven

De gedachte dat de geest in al zijn varianten uit het menselijke leven voortkomt ligt waarschijnlijk ten grondslag aan ons respect voor individueel menselijk leven als bron en bewaarplaats voor de individuele menselijke *ziel*, min of meer vanaf de conceptie van dit leven. Hiermee zijn grote problematieken als die van kunstmatige bevruchting, bewaarde embryo's, abortus en genetische manipulatie van mensenleven bespreekbaar te maken. Het koppel geest en leven is daarvoor veel beter geschikt dan het koppel van geest en lichaam. Zoals boven opgemerkt is er in veel van die kwesties nog geen of nauwelijks sprake van een lichaam, alleen van een klompje cellen. Maar wel is er ontegenzeggelijk leven en zelfs leven dat zich op een bepaalde plaats heeft genesteld en zich met hevige drang naar een autonoom bestaan opwerkt. Er is individueel leven én individuele geest. Maar er is veel meer.

Want zoals dat individuele leven zich gehecht heeft aan zijn levende omgeving, zo is de individuele geest van het embryo, de *ziel in oprichting*, sterk gehecht in allerlei buiten hem liggende varianten van menselijke geest. Om te beginnen is daar de hoop en verwachting van ouders, nog betrekkelijk dierlijk. Maar dan komt de hele geestelijke panoplie van de moraliteit en normativiteit: de regels, de schuld, de plicht, enzovoorts, die zich alle gaan hechten aan het ongeboren klompje menselijk leven. Maar die morele regels en belangen kunnen zich ook gaan *distantiëren* van dat klompje, op grond van andere, soms hogere, moreel en normatief erkende belangen. Het belang van het leven van de moeder of het gezag van de onwil van de moeder kan geldend worden gemaakt tegen

levensbeschermende krachten uit godsdienst of andere waardenstelsels. Tussen geest en leven moet dan een normatief vergelijk worden getroffen in abortuswetgeving.

Er bestaat zelfs een recht op doden, zij het bij uitzondering. Er is ook gezag tot dodelijk geweld bij de overheid, ook in gevallen van noodzaak, zoals vastgelegd én benut bijvoorbeeld bij opstand of oorlog. Gezag is overigens wel een heel mooie vorm van geest.

In die laatste gevallen kan de geest zich oprichten tegen het individuele leven. Hoe dat precies gebeurt is geen kwestie van algemeenheden of morele principes: het is in elke tijd en elke samenleving anders. Wat telt is dat het een kwestie is van geest, van plicht, van vrijheid, van normen, *niet afgeleid van het individuele lichaam of het individuele leven*, hoe krachtig en krachtig beschermd deze ook zijn, maar van regels en oordelen tussen mensen en groeperingen waaruit de samenleving bestaat, en van de handelingen die daarop worden gebaseerd.

Dat de geest *uit* het leven komt, kan dus twee dingen betekenen en verhelderen. Ten eerste: het leven is groter en was er eerst. Ten tweede, de geest is beperkter en hachelijker, maar kan zich uit zijn oorsprong, het leven, bevrijden. Hij kan zich zelfs tegen het leven oprichten. Dat is onderwerp van het laatste onderdeel (*sous-partie*).

Maar eerst nog een opmerking over de geest in verband met deze bijdrage aan het vriendenboek, dit stuk zelf. De geest komt uit het leven, maar laat sommige eigenschappen daarvan achter. Neem de *ernst* van het leven. Het leven is geweldig zwaar op de hand. Dat kan niet anders, want het is voortdurend in oorlog met de niet-levende natuur om zijn rijk daarin te vestigen en uit te breiden. Het leven zelf is humorloos, van dierlijke ernst. Alle kwesties van leven en dood, ook onder mensen, worden door deze dierlijke ernst aangeraakt, want ze bedreigen het leven als zodanig.

De geest is lichter dan het leven, hij kan geestig zijn. Niet altijd! Veel vormen van geest dragen nog graag het gewicht en de ernst van het leven mee. Godsdienst, uiting van de drang tot verering (*worship*) en zelf onmiskenbaar van het domein van de geest, lift graag mee op de kracht en vitaliteit van het leven en voert daarom heilig respect voor elk individueel menselijk leven, met name in de zwakste en meest wonderlijke fasen van dat leven: het begin en het einde. En in die heilige ernst voert de godsdienst gemakkelijk figuren van moraal en van recht met zich mee.

Maar tegen zulke knechting rijst natuurlijk verzet uit andere sferen van de geest, uit die sferen met name die de vrijheid koesteren, parel van de geest, en voor welke die innige verknochtheid aan het leven ongepast is. Kunsten, de wetenschappen, de filosofie (het denken), om er maar enkele te noemen, maar

ook, ja, de sferen van de moraal: recht, politiek. In het teken van de vrijheid verzetten deze zich tegen de ernst en de zwaarte van het leven, het enorme ontzag ervoor. Spotten ermee, spelen ermee, verbeelden zijn bezetenheid, stellen er grenzen aan. In het teken van de vrijheid wordt de geest *tegen* het leven en zijn gewicht gericht.

U begrijpt, lezer, ook het stuk dat u nu leest, staat in het teken van de vrijheid, met name de vrijheid van het denken. Het leent van die vrijheid haar lichtheid, zelfs als het zich zo dadelijk gaat richten tegen aspecten van het leven, *mijn* leven. Zijn lichtheid is brutaal, afstandelijk, spottend jegens dat leven. Laat het spotten, neem er geen aanstoot aan. Als het erop aankomt is zijn vermogen beperkt. De geest heeft scherpte en oordeel, geen macht. Hij moet het hebben van zijn speelsheid en voorstellingsvermogen, van zijn redelijkheid; niet van emoties, angsten, belangen. Hij kan die emoties en angsten niet uitsluiten, hoogstens richten beperken. Dat zelfinzicht geldt in hoge mate de ambities van het volgende.

B.b De Geest tegen het Leven

Een van de meest interessante kanten van de relatie tussen Leven en Geest is die waarin de twee tegenover elkaar komen te staan of worden gezet. De geest is uit het leven ontstaan en hij is naar dat leven gevormd. De geest is daarom levendig, de geest ontwikkelt zich. Maar hij neemt afstand van het leven. De geest is vrij; het leven niet. De geest moet dus zijn vrijheid op en *tegenover* het leven bevechten, individueel en collectief.

Dit kan men zich op allerlei manieren voorstellen, en men kan met deze tegenstelling veel kwesties bespreekbaar maken. In dit stuk dient de tegenstelling ertoe om gedachten te ontwikkelen met betrekking tot het zelfgekozen levenseinde, met het oog op een wilsverklaring waarop het zal uitlopen.

Het leven in zijn geheel en elke levensvorm afzonderlijk zijn oersterk, taai, niet kapot te krijgen. Het leven kan zich eindeloos reproduceren en verspreiden, het kan krachtig woekeren. Het genie van de evolutie heeft daarom heel slim de meeste ontwikkelde levensvormen van een geprogrammeerd einde voorzien: de eigen dood. Dat was een innovatie van belang, een van de twee grootste vondsten van de natuurlijke evolutie, zoals de bioloog nobelprijswinnaar François Jacob schrijft.²²

²² *La logique du vivant. Une histoire de l'hérédité*, Parijs 1970, p. 330. Merk op hoe de titel, *du vivant: van het levende*, een voorbeeld biedt van Frans lidwoord-gebruik. De Engelse vertaling: *The Logic of Life*, Princeton, 1993. De Nederlandse vertaling zou zijn: De logica van het leven.

Voordat de dood in het leven was opgenomen, geprogrammeerd, gingen levens oneindig door met verdubbelen van zichzelf en werden alleen gestuit door uitwendige krachten; door te worden opgegeten of opgeslokt, afzonderlijk, of door uit te sterven, als soort. Het geprogrammeerde einde dwong tot opvolging in plaats van tot opgeslokt worden, en elke opvolging is een groot moment van vernieuwing, van geest, ook in samenleven van mensen, tot in de staat, de constitutie toe! Hier kan de gedachte niet worden ontwikkeld, maar wel geformuleerd, dat die geprogrammeerde en onvermijdelijke dood als ontwikkelingsbron van het leven ook een bron is van geest in het leven.

Niet verrassend vervolgens dat die dood zo'n grote rol speelt in veel werkzaamheden en uitingen van menselijke geest. En ook niet vreemd dat de andere grote uitvinding van het natuurlijk leven volgens François Jacob: *seks*, die de natuurlijke opvolging dwingt tot kruising, vermenging en vernieuwing, in dezelfde geest vaak ook een hoofdrol eist en krijgt.

De menselijke soort en de mensen zelf zijn met die twee uitvindingen, seks en dood, niet altijd gelukkig. Met name de dood proberen wij te slim af te zijn door het leven te verlengen. De medische stand is van top tot teen op behoud van het leven ingesteld en heeft er steeds meer succes in. Maar het verlengen van het leven kan alleen tijdelijk en met sterk afnemende verhouding tussen inspanning, kosten en resultaat. En de geest blijft daarbij doorgaans achter. Wanneer de krachten van het leven, waaronder die van de medische zorg, de vermogens van de geest gaan overvleugelen, kan deze pijnlijk ten onder gaan.

In deze situaties van zijn ondergang is die geest, als zoveel dingen op de rand van hun verdwijnen, ineens onmiskkenbaar, zowel in dat wat de levende zelf gaat ontbreken: geheugen, werkelijkheidsbesef, remmingen, als, bijna nog belangrijker, in wat anderen de nog levende gaan ontzeggen: vrijheid, handelingsbekwaamheid, verantwoordelijkheid.

Bij de betrokkene zelf gaat het besef van de situatie sterker ontbreken naarmate het leven de touwtjes sterker in handen neemt. Besef is immers ook iets van de geest; het leven kan er heel wel zonder. Voor de naaste omgeving is het pijnlijke besef er wel degelijk de volle duur van het voortgaande leven, in toenemende pijnlijkheid. Dit geldt niet of niet even sterk voor de professionele omgeving die, als gezegd, de controle graag overneemt en die niet op geest maar op leven is ingesteld.

Zo ziet, in zeer ruwe lijnen geschetst, het veld eruit waarop de geest zich moet weren tegen de toenemende druk van het leven. De geest, met geringe macht maar met grotere scherpte, met zijn wil, zijn uitdrukkingsvermogen, zijn normatieve gelding, tegenover de krachten en bondgenoten van het leven,

waaronder de medische stand en wetenschap. Wat moet, wat kan, wat mag, waarom, hoe? Waarvoor oppassen? Wat mag je vragen?²³

Het ontwikkelen van wil, besluit en normen gebeurt niet door morele afkeuring, bevestiging en zelfs verontwaardiging, maar door het beoordelen van situaties en handelingen in hun dilemma's aspecten. Sommige morele aanspraken ten gunste van het leven zijn uiterst krachtig maar moeten worden gerelativeerd. De geest kan en moet zich niet alleen tegen het leven richten, maar ook tegen zichzelf, daar waar hij met het leven te gretig samenspeelt. Je kunt bijvoorbeeld onderkennen hoe sterk het samenspel is van godsdienst en moraal (beide van de sfeer van de geest) in de sacralisering van lichaam en leven. Deze krachten moeten we respecteren, maar niet het veld laten beheersen. Hetzelfde geldt de economische en medisch-technologische krachten die het leven in zijn macht ondersteunen. Respecteren, maar korthouden.

Welke wapens heeft de geest in de strijd om normering van de vragen van het afgedwongen levenseinde? Laat ik er twee bespreken Ten eerste het wapen van de tijd en ten tweede dat van de algemeenheid of abstractie. Toegegeven, het zijn grote woorden: tijd en algemeenheid, zeker wanneer ze gepantserd zijn met hun lidwoord. Maar onmisbaar voor de grote normatieve figuren zijn: overweging, besluit, oordeel, regel, tekst, instelling, gezelschap.

Eerst het wapen van de tijd. Het leven zelf is vooral van het hier en nu; de geest is ook van het verleden (geheugen, geschiedenis) en de toekomst (wil, plan). In het heden is de geest aanwezig door het besluit, de daad. In het opeisen van een rol voor en door de geest tegen het leven is wilsvorming in de toekomst wezenlijk, met name voor de betrokken persoon. Het leven bevrijdt zich van de geest voor je het in de gaten hebt. Daarna heb je als het ware de laatste afslag gemist. Het tijdig nemen van die laatste afslag vraagt om wilsvorming en wilsverklaring, waaronder motivering, vooraf. Zodra het geheugen je begint te verlaten wordt de situatie acuut. De voorbereiding moet al langer aan de gang zijn, anders ben je te laat.

Die voorbereiding kan zelfs met plezier gebeuren, want zoals Montaigne het Cicero en Lucretius en anderen na zei: *Philosopher, c'est apprendre à mourir*, filosofie bedrijven is leren sterven.²⁴ Nadenken en

²³ Ik spreek van normativiteit liever dan van moraliteit. Moraliteit is van de geest, en is nodig, als drijfkracht en remmingskracht voor handelen. Maar moraliteit op zichzelf is een vormloze en onbepaalde drijfveer. Normativiteit is gezag in ruimere en meer gevarieerde zin dan alleen morele zin. Niet gebaseerd op tijdloze *waarden* alleen, maar op acuut oordelen, op genuanceerde regels, op actuele verhoudingen, op bijzondere instellingen.

²⁴ Titel van hfst. XX van deel I van de *Essais*. In dit verband hoogst aanbevolen lectuur.

besluiten kan alleen met je geheugen intact. Maar de voorbereiding, dat droogzwemmen, vraagt al tegenwoordigheid van veel geest en is voor de (deze) liefhebber een plezier.

Die voorbereiding kan ook het best het gezelschap van anderen zoeken. Toen de grote Belgische schrijver Hugo Claus ging dementeren sprak hij met zijn huisarts af dat deze hem tijdig zou waarschuwen, zodat hij zelf het besluit zou kunnen nemen. Op 19 maart 2008, feest van St Josef, patroon van de goede dood, eindigde hij zijn leven. Een van zijn goede vrienden, de moraalfilosoof Etienne Vermeersch, was onder zijn adviseurs.²⁵

Dat brengt ons bij het tweede grote wapen van de geest tegen het leven: de algemeenheid van mensen. De geest is geen uitsluitende eigendom van de individuele mens, zelfs diens eigen geest niet. Die geest functioneert niet zonder aansluiting bij andere geesten, bij de gratie en de uiting van de geest van medemensen, van vroeger, van later en van nu. Om de ongewenste machtsgreep van het leven te verijdelen moet men zorgen zelf klaar te zijn voor het eigen besluit, op het moment dat het nodig is, althans. Maar de naasten willen en moeten daar ook op voorbereid zijn. De algemeenheid is ook in abstracte zin van het grootste belang omdat het eindigen van het leven moet gebeuren op een manier die voor anderen, zelfs voor een meerderheid van mensen nu en in de toekomst, op zijn minst niet onacceptabel is.

Besluit en handeling worden dus vormgegeven zodanig dat ook anderen ermee uit de voeten kunnen, zoals Claus deed. Onwenselijk is zo te willen handelen als iedereen in deze omstandigheid zou moeten doen, volgens Immanuel Kants beroemde (maar perverse) categorische imperatief. Hoe aanmatigend die regel is, blijkt hier helder. Er zijn veel mensen die met de macht van het leven over hun eigen geest geen enkel probleem hebben, *zelfs na rijpe overweging*. Hen moet je met gedachten of verklaringen als die hier worden ontwikkeld zelfs niet lastigvallen.

De tijdsdimensies en de algemeenheidsdimensies van de geest worden nog belangrijker voor het geval jezelf per ongeluk of absentie de laatste kans hebt moeten missen, bijvoorbeeld door een hartstilstand, een herseninfarct, een verkeers- of sportongeluk. Dan kun je zelf niet meer besluiten, laat staan handelen. Geheugen, wil en plan zijn gedoofd. Anderen moeten dan besluiten en handelen uit hoofde van de geest, in jouw naam.

Gelukkig hoort vertegenwoordiging onmiskenbaar tot de geestvermogens. Maar hier schieten de bestaande normatieve figuren nog hevig tekort. In dit geval van plotse uitval van de geest is het nodig dat anderen namens jou handelen, of juist niet handelen. Daarvoor is vertegenwoordigend gezag nodig.

²⁵

[/www.nieuwsblad.be/cnt/421pmhig](http://www.nieuwsblad.be/cnt/421pmhig), https://nl.wikipedia.org/wiki/Hugo_Claus

Opmerkelijk genoeg is in die situatie vertegenwoordigend of zaakwaarnemend gezag geheel vanzelfsprekend met betrekking tot elke andere kwestie dan die van doorleven. Je zaken worden waargenomen. Besluiten over je eigendommen en je beweging worden voor je genomen. Verantwoordelijkheid voor eigen handelen wordt de doorlevende als vanzelfsprekend ontzegd, in eigen belang! Maar de dan geestloos geuite wens tot eten en doorleven wordt ten volle gerespecteerd, zelfs in weerwil van eerder en in volle tegenwoordigheid van geest genomen en opgeschreven besluiten van het tegendeel. Hier knevelt het leven met al zijn oerkrachten, van emotie tot medische hulp, de geest.

Regels, formules, procedures, nodig om in zulk geval de geest van vóór het ongeluk te kunnen laten spreken en om handelen in zijn naam mogelijk te maken en zelfs af te dwingen, ontbreken vrijwel.

Laat ik deze beschouwing besluiten met een persoonlijke verklaring, een handeling of, pregnanter, een *daad*. Daarin worden enkele elementen geformuleerd en gepubliceerd met het oog op mijn eigen eventualiteit. Dit stuk is daarmee niet alleen overdenking en betoog, maar ook eigen wilsverklaring en motivering. Het is niet alleen een tekst, maar ook een feit.

WILSVERKLARING, IN TIJD EN ALGEMEENHEID

van Tom Eijsbouts

Aangaande leven en dood heb ik op mijn gevorderde leeftijd geen wensen die zwaarder wegen dan de wens van een tijdig en waardig einde van het leven. In geval van geestelijke schade is voor mij de kans op langer leven altijd ondergeschikt aan die wens.

1. Als mij de geest en vooral zijn kracht *geleidelijk* ontvallen, met name als ik begin te dementeren en de krachten van het leven die van mijn geest de baas worden, wil ik op een zelfgekozen moment afscheid nemen en kort daarna zelf handelend het leven verlaten. Bij de handeling van dat verlaten wil ik zomin mogelijk hulp van anderen, wel gezelschap van mijn vrouw en dochter.

2. Bij *plotse* uitschakeling van mijn geest, die mij in leven laat maar onbekwaam tot handelen en tot rekenschap, wil ik spoedige beëindiging van mijn leven. Wie daarbij helpt, handelt in mijn geest en met name volgens mijn wil. Ziekenhuisopname moet worden voorkomen.

De staat van onbekwaamheid moet door mijn vrouw en dochter worden vastgesteld. Alleen een zeer grote kans op volledig geestelijk herstel moet leiden tot uitstel van de vaststelling, totdat groter duidelijkheid is gevonden. Bij twijfel overweegt mijn wil zoals hier vastgelegd en hierboven gemotiveerd.

3. Ik vraag mijn vrouw en dochter om mij na de vaststelling van onbekwaamheid zo veel als mogelijk te behoeden voor enige genezende behandeling die het leven verlengt.

Ieder ander die mij wel zulke behandeling geeft, moet weten dit te doen tegen mijn hierbij uitdrukkelijk en in volle rekenschap verklaarde en geschreven wil.

Deze verklaring geldt alleen mijzelf en maakt geen aanspraak op juistheid in het algemeen.

4. Deze wilsverklaring kan alleen worden gewijzigd door mijzelf in een nieuwe wilsverklaring, in volle tegenwoordigheid van geest geschreven en getekend en in akkoord met mijn vrouw en dochter. Geen uiting, gevraagd of ongevraagd, die ik doe in staat van onbekwaamheid, kan door anderen dan mijn vrouw en dochter tegen deze wilsverklaring worden ingebracht.

Amsterdam, 19 maart 2017,

w.t.e.

Literatuur

De la Bastide

Henri de la Bastide, *Les quatre voyages au coeur des civilisations*, Monaco: Editions du Rocher 1985.

Bos 2013

J. Bos, *Het ongrijpbare zelf*, Amsterdam: Bert Bakker 2013.

Dohmen 2008

J. Dohmen *Over Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*, Amsterdam: Ambo 2008.

Eijsbouts 1989

W.T. Eijsbouts, *Recht en toeval* (diss. Leiden), Amsterdam, 1989.

Eijsbouts 1993

W.T. Eijsbouts, 'De persoon' in: Eijsbouts, Van Montfrans e.a. *De onrust van Europa*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1993.

Eijsbouts 2001

W.T. Eijsbouts, *Het verdrag als tekst en als feit* (oratie UvA), Amsterdam, 2001.

Held 1990

K. Held, *Treffpunt Plato*, Baarn: Ambo Anthos 1992 (Uit Duits *Treffpunkt Platon*, Stuttgart, 1990).

Lamme 2010

V. Lamme, *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein*, Amsterdam: Bert Bakker 2010.

Mooij 2012

J.J.A. Mooij, *Het morele domein. Over meervoudigheid in de moraal*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.

Pessers 2005

D.W.J.M. Pessers, *Menselijke waardigheid en het persoonsbegrip in het recht* (Preadviezen voor de Vergadering van de Christen Juristen Vereniging), Utrecht: Lemma 2005.

Swaab 2010

D. Swaab, *Wij zijn ons brein*, Amsterdam: Atlas Contact 2016.

Thompson 2010

E. Thompson, *Mind in Life. Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*, Cambridge, Massachusetts 2010.